

ДО ПИТАННЯ ПРО КОГНІТИВНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

ABOUT COGNITIVE MODELLING OF LITERARY TRANSLATION

Голубенко Н.І.,

orcid.org/0000-0002-4850-721X

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри англійської філології і перекладу імені І.В. Корунця
Київського національного лінгвістичного університету

У статті розглядається статус художнього перекладу та основні підходи до його моделювання. Чітко представлені основні моделі перекладацької інтерпретації першотвору, серед яких особливої уваги заслуговують інтерпретативна та когнітивно-діяльнісна.

Ключові слова: художній переклад, когнітивний аспект, модель перекладу, інтерпретативна та когнітивно-діяльнісна моделі.

В статье рассматривается статус художественного перевода и основные подходы к его моделированию. Четко представлены основные модели переводческой интерпретации подлинника, среди которых особого внимания заслуживают интерпретативная и когнитивно-деятельностная.

Ключевые слова: художественный перевод, когнитивный аспект, модель перевода, интерпретативная и когнитивно-деятельностная модели.

The article highlights the status of literary translation and the main approaches to its modeling. The basic models of the translation interpretation of the original works are clearly presented, among which particular attention is paid to the interpretative and cognitive ones.

Key words: literary translation, cognitive aspect, model of translation, interpretative and cognitive models.

Постановка проблеми. Зміна статусу перекладу як об'єкта дослідження на зламі ХХ та ХХІ століть призводить до того, що наука про переклад по-справжньому перетворюється з лінгвістичної в міждисциплінарну. З відходом від денотативної функції мови (пряме віддзеркалення об'єктивної дійсності) виникає сумнів у адекватній перекладності художнього тексту як продукту свідомості індивіда, який представляє світогляд, сформований етнокультурними традиціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно із загальними в постмодернізмі тенденціями у теорії перекладу виникли передумови розвитку в постлінгвістичному напрямку, центральною оперативною одиницею якого є концепт: Л. Алексеева, Н. Галеева, Дж. Лакофф. Отже, широкий спектр досліджень когнітивних процесів дозволяє констатувати становлення когнітивної парадигми в теорії міжкультурної комунікації (В. Карасик [5], В. Красних [7], Ю. Степанов [10], С. Тер-Мінасова [11]) та в одному з її різновидів – перекладу. На початку ХХІ століття сформувався когнітивний напрямок у перекладі, що отримав назву «когнітивне перекладознавство» (*Cognitive Translation Studies, Cognitive Translatology*): праці С. Гальверсон [14], Д. Кіралі [15], В. Комісарова [6], М. Муноза [16], В. Хайрулліна [12]. На перший план виходить думка про те, що процес

перекладу на всіх етапах є евристичним та інтуїтивним і пов'язаний із послідовним вибором можливостей різного типу.

Постановка завдання. Головне завдання дослідження полягає у детальному описі підходів до когнітивного моделювання перекладу художнього тексту.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що художній переклад має власну теорію і практику як самостійна дисципліна, проблеми художнього перекладу становлять широке поле досліджень і для суміжних наук із перекладознавством та лінгвістикою. Відомо, що головною функцією перекладу є сприяння становленню і розвитку міжлітературних і міжкультурних комунікацій. Зарубіжні дослідники не зводять перекладацьку діяльність тільки до мовного посередництва, постулюючи, що процес перекладу – це і міжкультурне посередництво.

Лінгвістичний підхід до перекладу є надважливим етапом у становленні та розвитку перекладознавчої думки останніх десятиліть. Завдяки йому відбувся відхід від теорій «неперекладності» і розв'язано низку важливих завдань щодо граматичних, лексико-семантичних трансформацій, лінгвальних особливостей і технік усного й писемного різножанрового перекладу, способів відтворення цільовою мовою власних імен, фра-

зоологічних одиниць, слів-реалій тощо. Водночас, лінгвістичний підхід здебільшого ґрунтується на пошуку відмінностей структури мови оригіналу й мови перекладу, полягаючи у використанні певного набору правил відповідностей, залежних від поверхових, а не глибинних (семантичних) структур.

Процес створення художнього тексту – насамперед процес когнітивний, що чітко ілюструє проникнення думки індивідуума у широкі сфери людської діяльності, проте читання й оцінювання літературного тексту є набагато складнішою інтеркогнітивною дією виявлення його смислів [1]. У такому сенсі текст постає результатом трансформації мовних знаків з боку їх когнітивної й аксіологічної репрезентації. Концептуальний підхід до об'єктів навколишнього світу дозволяє виявляти різні образні номінації, які створюють нові уявлення, характеристики, ознаки в описі предмета. Тому в теорії та практиці перекладу існує таке поняття як «когнітивна функція перекладу», що тісно пов'язана з його комунікативною функцією, адже мета цього виду комунікації полягає у передаванні інформації, а отже в інформаційному збагаченні й розширенні фонових знань отримувача. Етноспецифічні фрагменти концептуальної картини світу, які відбивають ментальну і культурну своєрідність нації, завдяки перекладам стають доступними для носіїв інших мов.

Істотний вплив на розвиток когнітивного аспекту теорії міжкультурної комунікації мають погляди представників когнітивної лінгвістики Р. Лангакера і Дж. Лакоффа. Для розуміння когнітивних процесів, що відбуваються у свідомості людини під час взаємодії з навколишнім світом, Дж. Лакофф запропонував поняття ідеалізованих когнітивних моделей – ментальних структур, за допомогою яких ми організуємо наші знання про світ.

Однак евристичні операції, спрямовані на вибір інваріанта перекладу, ґрунтуються на складних когнітивних процесах. Інтуїція перекладача спирається на його професійні знання, уміння і навички й може підказувати перекладачеві швидко, неочікувані і досить успішні розв'язання складних перекладацьких проблем. Інтуїтивність перекладу – це тільки один бік прояву професійної компетентності перекладача. Отже, процес перекладу постає як поєднання логічних, алгоритмізованих операцій та інтуїтивно-евристичних дій, тобто непередбачувані осяяння, здогади, асоціації, що спостерігаються під час перекладу, ґрунтуються на тезаурусі когнітивного досвіду перекладача.

Особливий інтерес для дослідження когнітивного аспекту перекладу становить проблема організації і функціонування знань у процесі перекладу. Як показує практика, успішність міжкультурного спілкування здебільшого зумовлена наявністю певної спільності знань, які належать до різних лінгвокультурних спільнот. Досліджуючи природу зв'язків культурних і когнітивних чинників у перекладі, В.І. Хайруллін робить висновок, що «висловлювання в перекладі структуруються на основі певних когнітивних схем» [12, с. 9]. Автор уважає, що для розв'язання перекладацьких завдань важливо структурувати знання, які відбивають взаємозв'язки між першорядними з когнітивного погляду категоріями: матеріальний об'єкт (живий і неживий), простір, час і дія.

Першочерговим завданням перекладача є виявлення і правильне розуміння когнітивного простору автора, тобто сукупності знань та уявлень автора про світ, що відбиваються на когнітивному рівні семантики мовної одиниці. Недарма Н.М. Любімов слушно зауважив, що знання людини об'єднуються в єдине ціле, що створює когнітивні одиниці. Як наслідок, процес сприйняття людиною світу – це віддзеркалення інформації, яка надходить крізь сенсорний канал на релевантні схеми, що зберігаються в пам'яті [8, с. 142]. Дійсність має відображення у свідомості людини, що створює її концептуальну картину світу. Оскільки людина є суб'єктом, що пізнає, а водночас і мовною особистістю, то вона адаптує свою внутрішню концептуальну систему до реального світу, розчленовуючи його на окремі фрагменти та кодуєчи їх за допомогою мови.

Знання в людській свідомості організовуються завдяки найважливішому когнітивному процесу – концептуалізації. Концептуалізацією в когнітивній лінгвістиці вважається «понятійна класифікація, що полягає в розумінні певної інформації на основі виділення смислових компонентів у свідомості людини, що призводить до формування концептів, концептуальних структур та всієї концептуальної системи» [9, с. 81]. Після прочитання оригінального твору у свідомості перекладача поступово концептуалізуються нові уявлення, образи, знання. Сам перекладач стає героєм художнього твору та членом тієї ж лінгвокультурної спільноти. Тільки після процесу концептуалізації та категоризації, одного з головних способів організації знань, що відбивається в мовній категоризації, перекладач може відтворити спосіб організації мислення особистості та її вираження, адже мовна категорія також зазнає

переосмислення і з позиції когнітивного підходу є віддзеркаленням людського досвіду.

Для адекватного відтворення і передачі стилю художнього тексту розуміння та сприйняття когнітивних моделей і концептуальних схем замало, оскільки проблема етномовних відмінностей у баченні світу спричинена наявністю мовних картин світу, які мають відмінні риси для носіїв різних мов. Отже, «національно-мовна картина світу є певним вираженням засобами даної мови світосприйняттям та світорозумінням етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе в цьому світі» [4, с. 6], тобто вона віддзеркалює особливості менталітету й культури. Як бачимо, мовна локалізація репрезентацій кожного специфічного концепту є невід'ємною в теорії і практиці художнього перекладу. Натомість важливим є підлаштування та адаптація їх відтворення під національні вимоги задля збереження комунікативного ефекту оригіналу в перекладі.

Узагальнення подібних повідомлень та зведення їх до одної найбільш прийнятної форми вираження співвідноситься з поняттям «функціональних відношень» між мовними одиницями, описаним Ю. Найдою [17]. Згідно з Ю. Найдою, у процесі перекладу застосовується процедура «переструктурування» та зведення слів і словосполучень до «ядерних» чи «навколоядерних», тобто таких, що є «найбільш простими з погляду структури та найбільш очевидними з погляду семантики» [17, с. 159].

Отже, художній переклад є інструментом культурного освоєння світу, розширенням колективної пам'яті людства, чинником самої культури. Відповідно когнітивний підхід до аналізу мови полягає у виявленні, поясненні та передбаченні процесів категоризації й концептуалізації, які реконструюються у вигляді понятійної системи, що є важливим чинником адекватного перекладу художнього твору зі збереженням стилю та інтенції тексту.

Адекватність перекладу художнього тексту вимагає від перекладача застосування класичних та сучасних теоретичних моделей перекладу задля досягнення адекватності всього художнього перекладу. До таких моделей відносимо ситуативно-денотативну модель, трансформаційну, семантичну, семантико-семіотичну, трифазову модель перекладу О. Каде, інтерпретативну теорію перекладу, теорію рівнів еквівалентності, теорію законічних відповідностей. Кожна із запропонованих моделей є важливою для перекладу окремих сегментів літературного тексту, однак у сучасному перекладознавстві найпоширенішим типом моделі художнього перекладу вважається *інтерпретативна модель*, в основі якої лежить уявлення про

процес перекладу як такий, що спирається на розумові процеси інтерпретації тексту. Наприклад, модель, запропонована англійсько-арабським перекладознавцем Омаром Шейхом Ал-Шабабом [13], який взяв за основу концептуальні поняття лінгвістичної теорії перекладу Дж. Кетфорда: вихідна мова, вихідний текст, перекладач, текст перекладу, мова перекладу, цільова мова.

Останнім часом у перекладознавчих студіях акцент робиться на діяльнісному підході до процесу перекладу, який відрізняється від традиційної, субституційно-трансформаційної онтології перекладу відношенням до діяча та діяльності. У субституційно-трансформаційній онтології діяльність зводиться до оптимізації системи пошуку трансформацій і замінів, у той час як у когнітивно-діяльнісній онтології переклад не зводиться до маніпуляції різними мовними засобами, а сам є діяльністю згідно із заданою в оригіналі програмою [3, с. 18]. Отже, науковий акцент зміщується з пошуку необхідних субститутів і трансформів на дослідження авторської програми оригіналу, що визначає способи подальшої діяльності перекладача з вихідним текстом, та створення тексту перекладу, максимально близького за формою і змістом до тексту оригіналу.

У межах діяльнісної онтології, розробленої Н.Л. Галеевою, переклад художнього тексту передбачає «культуродоцільну зміну матеріалу», тобто багатоступеневе перетворення матеріалу оригіналу як згорнуту мисленнєву діяльність у непередметну форму – розуміння, потім перехід ідеального зрозумілого в нову предметність у вигляді тексту перекладу [3, с. 14]. Інакше кажучи, когнітивно-діяльнісний напрям, на відміну від традиційного, що вивчає переклад як процес досягнення мовної та інформаційної еквівалентності, досліджує його як різновид когнітивної діяльності людини, що має на меті усвідомити та перетворити результат розуміння вихідного індивідуального знання в текст перекладу.

Г.І. Богін зазначає, що розуміння тексту відбувається за певною схемою – схемою мисленнєвої діяльності [2, с. 4]. Розуміння без схеми, без раціональних категоризацій – це неправильне розуміння або взагалі нерозуміння. Це процес, позбавлений такої ознаки дії як нормативність. Тобто автор вважає, що переклад неможливий без правильного розуміння й інтерпретації тексту, що здійснюється за допомогою процесу мисленнєвої діяльності та інтерпретації перекладачем художнього тексту, що зумовлені розумінням змісту, який побудований так, що, зберігаючись у пам'яті реципієнта, сприяє розумінню тексту як єдиної структури засобів побудови реальності, та рефлексії – звернення думки до власного способу категоризації.

Немає жодного сумніву, що під час перекладу повинні застосовуватися всі практичні напрацювання, виконані в рамках традиційної лінгвістично орієнтованої онтології, оскільки когнітивно-діяльнісна онтологія перекладу не суперечить попереднім теоріям. Вона, навпаки, є доповненням, законним розвитком ідей учених минулих років, тому, будучи сучасною, когнітивно та антропоцентрично спрямованою, когнітивно-діяльнісна теорія не відкидає постулати В. Комісарова чи Я. Рецкера, але підходить до проблеми з іншого погляду, з іншого концептуального рівня.

Про застосування цих напрацювань свідчить той факт, що новій парадигмі властиві деякі терміни, які широко вживалися в минулому. Це, звичайно, базові поняття традиційної теорії перекладу – еквівалентність і адекватність. Адекватність перекладу художніх текстів у рамках когнітивно-діяльнісної теорії

полягає в тому, що перекладач не повинен змінювати зміст оригіналу, навпаки, він має створити такі умови, щоб реципієнт перекладу зміг сприйняти таку ж змістову інформацію, як і реципієнт оригіналу [3, с. 14]. До того ж, потрібно передавати не тільки зміст, а й розуміння ідейно-естетичних особливостей, властивих первинній культурі.

Висновки. Отже, переклад художнього тексту є надважким завданням, що вимагає від перекладача усвідомлення та залучення як власне лінгвістичних теорій, так і інших, суміжних із різними галузями людської діяльності. В основі діяльності інтерпретатора постає концептуальна модель перекладу, яка відбиває основні тенденції сучасного перекладознавства, що розглядає переклад як вид когнітивної діяльності. Крім того, когнітивне перекладознавство досліджує переклад як інтегральний процес взаємодії когнітивних, комунікативних і семіотичних чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арутюнова Н.Д. Наивные размышления о наивной картине языка. Введение / Н.Д. Арутюнова // Язык о языке. Москва : Языки русской культуры, 2000. С. 7–19.
2. Богин Г.И. Схемы действия читателя при понимании текста /
3. Георгий Исаевич Богин. Калинин : КГУ, 1989. 70 с.
4. Галева Н.Л. Основы деятельностной теории перевода / Наталья
5. Леонидовна Галева. Тверь : ТГУ, 1997. 80 с.
6. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: [монография] / Ирина Александровна Голубовская. К. : Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка, 2002. 293 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс /
8. Владимир Иллич Карасик. Москва : Гнозис, 2004. 390 с.
9. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: [учеб. пос.] / Вилен
10. Наумович Комиссаров. Москва : ЭТС, 2001. 424 с.
11. Красных В.В. «Свой среди чужих»: миф или реальность? / Виктория
12. Владимировна Красных. Москва : ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
13. Любимов Н.М. Несгораемые слова / Николай Михайлович
14. Любимов. 2-е изд., доп. Москва : Худож. лит., 1988. 336 с.
15. Перчі М.Й. Концепт, концептуалізація та концептуальна картина
16. світу / М.Й. Перчі // Проблеми романо-германської філології. Ужгород : Мистецька лінія, 2001. С. 78–82.
17. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт
18. исследования / Юрий Сергеевич Степанов. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
19. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация /
20. Светлана Григорьевна Тер-Минасова. Москва : Слово, 2000. 261с.
21. Хайруллин В.В. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты
22. перевода: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В.В. Хайруллин. Москва, 1995. С. 14.
23. Al-Shabab Omar Sheikh. Interpretation and the Language of Translation:
24. Creativity and Conventions in Translation / Omar Sheikh Al-Shabab. London : Janus Publishing Company, 1996. 120 p.
25. Halverson S. Conceptual Work and the Translation Concept / S.
26. Halverson // Target. 1999. No. 11 (1). P. 1–31.
27. Donald C. Kiraly. Pathways to Translation: Pedagogy and Process /
28. Donald C. Kiraly. Kent State University Press, 1995. 175 p.
29. Muñoz Martín Ricardo. On paradigms and cognitive translatology /
30. Ricardo Muñoz Martín // Translation and Cognition / [ed. G. Shreve & E. Angelone]. Amsterdam : John Benjamins, 2010. P. 169–187.
31. Nida E. Principles of Correspondence. Toward a Science of Translating /
32. E. Nida. Leiden : Brill, 1964. P. 156–171.